

N rıman N rımanov - siyas ti

Rəhim ƏLİYEV

(Əvvəli ötən sayımızda)

Bu müharibə Rusiyada bolşeviklərlə Ağ Qvardiya arasında gedirdi. Əgər Şaumyanın Bakı soveti qoşunu bu müharibəyə qoşulmaq istəyirdisə, gərək öz qoşununu Tiflisə yönəldəydi, Müvəqqəti hökumət orda idi. Amma Şaumyan "Bakıda İnkilabi Müdafiə Komitəsi" yaratmışdı: Nərimanov, Əzizbəyov, Həmid Sultanov onun üzvləri idilər. Nərimanovun öz məntiqindən, yazdığından görünür ki, vətəndaş müharibəsini idarə edəcək səlahiyyətli Üçlüyün Şaumyan və Caparidze ilə birgə üzvü idi. Yoxsa nə üçün öz evində vətəndaş müharibəsinin planını müzakirə edirdi?

Ömr və əməliyyat planı da Moskva-dan alınmışdı: Azərbaycanda 1. Milli-Mədəni Muxtariyyət hərəkatını məhv etmək. 2. Bolşevik hakimiyyətini kütləvi terror yolu ilə mütləq diktaturaya çevirmək. Daha sonra Nərimanov yazır ki, müharibə 3 gün sinfi oldu, dördüncü gün qüvvə az olduğundan Şaumyan məcbur olub erməni batalyonlarını işə salmağa icazə verdi. Nərimanov bunun əleyhinə olduğunu demir, deməli, əleyhinə olmayıb. Sonra da iki kəlmə deyir ki, vətəndaş müharibəsini qəzalarda davam etdirmək səhv idi. Bu da çox qeyri-səmimi qeyddir, çünki Quba, Şamaxı, Zəngəzur kimi qəzalarda tarixdə misli olmayan faciələr olmuşdu, bunu iki kəlmə ilə demək ört-basdır kimi bir şeydir. Özü də hadisələrdən 3-4 il sonra yazıldı bunlar, Bakıda vəzifələr itiriləndən sonra. Cəllad Şaumyan haqda ancaq hörmətli sözlər... Çeçerini, Serebrovskini, Kirovu, Orconikidzeni tənqid edirdi, amma cəllad Şaumyanı yox. Görünür, o qədər də sadələh deyildi Nərimanov.

Amma 3 mart 1918-ci ildə Brest Sülhü imzalanan kimi, Moskva bolşeviklərinin bu cinayəti mənasız oldu. Müharibəni udmuş Almaniyalı Osmanlı Ordusu-nu Bakıya yollamaq haqda qərar verdi və martın ortalarında Osmanlı Soltanı Bakı ekspedisiyası haqda fərman verdi. Moskvada anladılar ki, yaxın iki ayda bolşeviklər Bakını tərk etməli olacaqlar. Moskva Ş. Şaumyanı gizli ömr verdi: Bakıda tələsik milliləşdirmə aparıb, Bakı burjuaziyasının və sənayesinin bütün varidatını yığıb gizlicə Moskvaya ötürsünlər. Bakı Kommunası adlı tarixi avantürə bunu icra etdi.

Hər iki avantürədə N.Nərimanovun və M. Əzizbəyovun imzaları var, komissar, yəni nazir vəzifəsi tutublar. Xüsusilə 17-21 martda müsəlmanların qətləmini üçün yaradılan yalançı İnkilabi Müdafiə Komitəsinin üzvü olmaları N.Nərimanovu və M.Əzizbəyovu Azərbaycan xalqı

qarşısında ləkələdi. Çünki bu komitə heç bir silahı olmayan dinc müsəlmanları qırmaq və bolşevikləri istəməyənləri qorxutmaq üçün yaradıldı. Həmid Sultanov da bu komitədə katib yeri aldı. Mən onların aldadıldığını və ya bu cinayətlərdə şüurlu iştirak etdiyini bilmirəm. Amma bu, heç nəyi dəyişmir. Fəqət, bilirəm ki, N.Nərimanov Azərbaycan Dövlət İnkilab Komitəsinin sədri olanda bu ləkəni silməyə yönəlmiş bir sıra addımlar atıb.

Bakkomunun silahlı milliləşdirmə işi müsəlmanlara böyük zərbə oldu. Müsəlmanlar Bakıda ancaq əhali idilər. Amma Bakı neftində payı olan Rotşeld və Rokfellerlərin də mülkiyyəti müsadirə edildi. İngilislər şəxsi mülkiyyətə qarşı bu cinayətlərinə görə Bakkomunun komissarlarını həbs edib Türkmənistanı güllələdilər. (N.Nərimanov iyunun əvvəllərində xəstələnib Həştərxana getmişdi). Şaumyan layihəsi nəinki Cənubi Qafqaz Canişinliyini bərpa edə bilmədi, özü də qan içində boğuldu. Çünki ermənilər Bakıda ancaq soyğunçuluqla məşğul idilər, hakimiyyətsizlik onlara mütəfiq idi. Tələsik müsadirələrin hakimiyyət məsələsinə dəxli yox idi.

Şaumyan eksperimenti faciələr və acı məğlubiyyətlərlə bitdiyinə görə, Moskvada bolşeviklər Azərbaycanı müsəlman kadrların əli ilə Rusiyaya qatmaq konsepsiyasını qəbul etdilər. Amma sadələh maarifçi Nərimanov "Müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası" şüarına inanmışdı. Amma bu şüarı 1919-cu ildə Nərimanova tələq edən və V.İ.Lenin özü də heç zaman bu şüarlara inanmamışdı, onu Cənubi Qafqaz Rusiyaya qaytarmaq üçün taktiki gediş kimi düşünmüşdü. XI Qızıl Ordu Bakıya girən gündən N.Nərimanov ehtirasla Müstəqil Azərbaycan Sosialist Dövləti qururdu, xristian bolşeviklər isə buna güldürdülər onun arxasında. 1922-ci ilin mayında Moskva tərəfindən pərdə yırtıldı, Nərimanovun dörd il ideoloqu olduğu bu müstəqillik rəsmən ləğv edildi. Nərimanov isə bu prosesə nəinki müxalif olmadı, əksinə, fəal şəkildə kömək edirdi. Hələ 1921-ci ilin mayında V.İ.Lenin Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşməsi haqda təkliflərini yazmışdı. Üstündə oturduğu budağı kəsməyə başlamışdı.

Amma 1922-ci ilin mayında özünə əvvəlcədən xəbər vermədən Azərbaycanda tutduğu hər iki vəzifədən azad ediləndən sonra anladı: Moskva onun maarifçi adından pərdə kimi istifadə edirdi. M.D.Hüseynov cəmi dörd ay AKP sədri oldu, Moskvanın oyunlarına mane olduğu üçün kənara atıldı. Müsavat parlamentinin Nota verən Həmid Sultanov Daxili İşlər naziri postunda cəmi bir il qaldı, əl-ayağa dolaşdığı üçün Ticarət naziri təyin edilib siyasəti səhnədən uzaqlaşdırıldı.

Bütün bunları gören Nərimanov Azərbaycan Kommunist partiyası deyilən şeyin yalançı bir pərdə olduğunu başa düşmüşdü. Amma geriye yol yox idi. Nərimanov ruslarla ermənilərin xristian qardaşlığına qarşı "Nümunəvi Müsəlman Sosialist Respublikası" şüarını irəli sürdü. Bu, müsəlman yazıçı və bolşevikin düzəltməyi bir siyasəti utopiya idi. Onun "məxfi" qrifli Moskvaya yollanan raportlarında bu, əsaslandırılır və müdafiə olunur. Bu respublika Azərbaycanda Nərimanov deyən şəkildə elə qurulmalıydı ki, qalan müsəlman xalqları da buna baxıb rus bolşevizminə və sosializmə gəlsinlər. Azərbaycanda müsəlman fəhlə və kəndlilər firavan yaşamalıdır, onları mə-

dəni cəhətdən xristianlara çatdırmaq üçün məktəblər açılmalıdır. Türkiyə və İranın sosializmə gəlməsini Nərimanov yaxın vaxtın işi sayırdı. Və müsəlmanların bolşevik sosializminə gəlişində özünü əsas ideoloq və təşkilatçı görürdü. Vəzifələrin əksərində müsəlmanlar olsun, əksinə yox. Təklif edirdi ki, Qızıl Ordu Əfqanıstana və oradan da Hindistana girib ingilis imperializmini zəiflətsin. Lakin bunlar hərbi işi bilməyən adamın xəyalları idi. Təkliflər realığa əsaslanmırdı: yəni Sovet Rusiyasının Qızıl Ordusu çox zəif idi, imperiyanın özünün Finlandiya və Polşa, Qərbi Ukrayna kimi ərazilərini belə qaytara bilmədi.

N.Nərimanovun V.İ.Lenin və İ.Stalinə məktublarının əsasında bu sadələh təklif və doktrina durur. Rusiyada və di-

gər yerlərdə bolşevizmin və sosializm şüarının bütün hallarda hərbi yolla tətbiq edildiyini, görünür, N.Nərimanov qəbul edə bilmirdi. Maarifçi dünyada silah və tərbiyə görünməz dərəcədə uzaq qütblərdə idi.

Müvəqqəti hökumətin Milli-Mədəni Muxtariyyət şüarı Ukrayna, Polşa, Tatarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və s. yerlərdə Milli qurumlar və ovqatlar yaratmışdı. Bu əraziləri və xalqları Rusiyaya yenidən quberniya kimi birləşdirmək üçün milli şüarlardan pərdə kimi istifadə etmək V.İ.Leninin öz qərarı idi. Lenin Şaumyanın yerinə Azərbaycan bolşeviklərinə rəhbər axtarmağa başladı. Məsələn, 19-cu ildə Dadaş Bünyadzadəni qəbul etdi. Sonra Nərimanovu qəbul etdi və onu bəyəndi. Nərimanovun şöhrətpərəstliyi, müsəlman sosialist inqilabından danışması, sadələh beynəlmillətçiliyi, islama düşmən, ermənilərə isə dözümlü olması yəqin, Leninin xosuna gəldi. Nərimanovun 1919-20-ci illərdə Həştərxanda yazdığı broşürlərdə, məsələn, "Biz Qafqaza hansı şüarlarla gedirik", "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası" şüarları təsdiq edir ki, 1919-cu ildə Nərimanov bolşeviklərlə Azərbaycana qayıdacağını və Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri olacağını bildirdi. 2010-cu ildə Teymur Əhmədovun tərtibi ilə çıxan "Nəriman Nərimanov" kitabında Nərimanovun "Mərkəzi Komitəyə" məxfi qrifli məktubu çap olunub (s. 20-103). Orda Nərimanov özü yazır ki, hələ 1919-cu ildə Moskvaya, bolşevik MK-ya Məxfi məruzələr (rusca: dokladnie) yollayıb və onlarda Şərq siyasətinin düzgün yolunu göstərən bolşevik partiyasına.

Nərimanovun Azərbaycana bolşevik rəhbəri olmaq layihəsinin ancaq Şaumyan güllələndəndən sonra ortaya gəldiyini onun 1917-ci il fəaliyyətində görmək olar. O, neft mədənlərindəki xəstəxanada sırası hakimdir. O dura-dura Bakıda Zaqafqaziya bolşevik təşkilatına Şaumyan başçı təyin olundu. 1917-ci ilin mar-

tında onu "Hümmət" qəzetinə redaktor təyin etdilər. Qəzet Petroqradda oturan bolşeviklərin rəsmi qərarlarını azərbaycancaya çevirib yayırdı, başında da "Bütün dünyanın proletarları, birləşin!" yazılmışdı. Nə o zaman, nə də indi Bakıda bu şüarın mənasını bilən, demək olar ki, yoxdur. Nərimanovu isə 1917-ci ilin yayında Tiflisə mühazirələr oxumağa yolladılar. Bolşevik yığıncaqlarında rus ermənilərə mane olurdu... Bu qəzet Bakı camaatından heç kəsi təmsil etmirdi.

Bir neçə kəlmə "Hümmət" təşkilatı haqqında. Bolşevik partiyası demokratik mərkəziyyət, yəni hərbi intizam prinsipi ilə qurulurdu. Bu, Pyotrda bəri Rusiya dövlətinin idarəetmə prinsipi idi. Rusiyada siyasəti vəziyyət gərginləşəndə "Hümmət", "Ədalət" kimi təşkilatlar peyda oldu. Onlar müsəlmanlar arasında siyasəti iş üçün yaradılırdı, onların dilində proqram və müraciətnamələr yaymağa yönəldilirdi. Həm də V.İ.Lenin və bolşevik partiyası rus çarizmini sarsıtmaq üçün milli ucqarlardakı müxalif ovqatlardan istifadəni də məqbul sayırdı, bu dərəcədə sinik idilər siyasətdə. Bütün hallarda bu təşkilatlar bolşevik mərkəzinin rəsmi qərarları ilə yaradılırdı, yerli millətlərdən olan kadrlar cəlb etmək üçün vasitə idi. V.İ.Lenin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan üçün müstəqil bolşevik partiyaları yaratmaq qənaətinə 1919-cu ildə gəlmişdi və bu barədə Bolşevik Siyasəti Bürosunun rəsmi qərarını çıxarmışdı. Azərbaycan Kommunist partiyası 1920-ci ilin fevralında Birinci qurultayda yaradıldı. Bu qurultay XI Qızıl Ordunun aprelin sonuna təyin olunmuş işğalı üçün nəzərdə tutulan pərdəleyici tədbirlərdən biriydi. Amma 1990-cı ilin dekabrında dağılana qədər Azərbaycan Kommunist Partiyası Sov. İKP-nin tərkibində olub və bütün qərarları Moskva ilə razılaşdırıb, yəni butaforik orqan olub. Bu qayda Azərbaycan Kommunist Partiyasının bütün Nizamnamələrində açıq şəkildə yazılıb.

AKP-nin birinci qurultayından qayda var idi: qurultay bir Siyasəti büro, bir də Təşkilat bürosu yaradırdı. Xristianlar Siyasəti bürodə qərarlar qəbul edirdilər. Müsəlmanlar isə Təşkilat bürosunda bu qərarları icra edirdilər, amma qərarların qəbulu prosesində iştirak edə bilməzdilər. Onlar Moskvanın qərarlarını icra etməli, qalan heç nəyə qarışmamalıydılar. Qarışanda Nərimanov, Mirzə Davud, Həmid Sultanov, Xanbudaqov və b. kimi təsərrüfat işinə keçirilirdilər.

Nərimanov hələ 1919-cu ildə "öz planını" açıq şəkildə deyirdi: Bakıda müsəlman fəhlələr üsyan edib hakimiyyəti alacaq və sonra Sovet Rusiyasına yardım üçün müraciət edəcəklər. Burada Nərimanov, şübhəsiz, səmimi deyildi, bildirdi ki, Imperiyanın başqa ucqarları kimi, Bakı da hərbi yolla azad ediləcək. Amma iki ay əvvəl yaranmış Azərbaycan Kommunist partiyası Qızıl Ordunun sərhədi keçməsi ərəfəsində bir günlük Bakının Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin yaradılıb Sovet Rusiyasından yardım istədi. Ordu sərhədi keçən kimi kəndlərə girib Müsavat administrasiyasına xidmət etmiş hərbcə, polis, müəllim, molla-ları belə məhkəməsiz güllələməyə başladı. Sovet Rusiyasının yardımı bu idi: Şaumyanın törətdiyi qırğınların təkrarı. Nərimanov bu planla yaxşı tanış idi, Həştərxanda gizlənən azərbaycanlı bolşeviklər Bakıdan gizli məlumatlar alır, qayıdırdan sonra inqilabi terror yolu ilə güllələnəcək müsəlman siyasətçilərin siyahısını hazırlayırdılar.

(Davamı var)